

BİR KIRIM TÜRKÜ'NÜN KALEMİNDEN KIRIM DİASPORASI

Alev SINAR ÇILGIN*

Özet: Kırım, Rusya'nın genişleme siyaseti içinde vazgeçilmeyen bir bölgedir. Kırım'ın istilâsını Çarlık Rusyası başlatmış, Komünist Rusya istilâyı tamamlamış ve Kırım'da yaşayan Müslüman Türkler ata topraklarından uzaklaştırılmışlardır.

Cengiz Dağcı bu acı hadiseye tanık olan Kırmımlı bir yazardır. Romanlarında Rus hakimiyetine girmeden önceki Kırım'ı yaşatır ve 1925-1946 arasında Ruslar'ın Kırım'da yaptıkları zulmü ve Kırmımlıların uğradığı haksızlığı anlatır.

Anahtar sözcükler: Kırım, Cengiz Dağcı, Rusya, Zulüm, Diaspora, Vatan

Abstract: Kırım has always been an indispensable region for Russia's spreading policy. The invasion of Kırım has been started by the Czardom Russia and completed by the Soviet Union that systematically expelled the Muslim Turks from where they lived for centuries.

Cengiz Dağcı, is a writer who witnessed to a part of this biting incident, tells the story of Kırım people suffered from oppression and unfairness between the years 1925-1946.

Keywords: Kırım, Cengiz Dağcı, Russia, Oppression, Diaspora, Motherland

Giriş

Elinizdeki metinde bir "diaspora"nın, bu diasporaya maruz kalmış bir yazar tarafından nasıl tasvir edildiğini göstermeyi deneyeceğim. Bu tür bir denemenin, bu denemeyi yapma girişiminde bulunan kişi için doğurduğu ilk problem "diaspora" kavramının dünyada ve Türkiye'de yaygın şekilde Yahudiler, Ermeniler ve bazı başka kavimler için kullanılması, Türk kavimleri söz konusu olduğunda daha baştan bu ifadenin kullanılmayacağına örtülü biçimde varsayılmasıdır. Her diasporanın failleri ve kurbanları vardır ve eleştirdiğim nokta Hıristiyan dünyasının yaygın tasnifinde Türkler'in her durumda diasporaların (Ermeni diasporası, Kürt diasporası gibi) failleri kategorisine yerleştirilmesidir. Bu yazı, sosyal içeriği itibarı ile bu fikrin taraflı, ön yargılı bir dogma, bir mit olduğunu göstermeyi amaçlıyor. İlgili fikri reddetmek amacıyla seçtiğim örnek, Kırım Türkleri'nin diasporası, başlıktaki ifadeyi kullanmak gerekirse Kırım diasporasıdır.

* Doç. Dr. Uludağ Üniversitesi.

“Diaspora”, Grekçe'deki “speiro” (ekmek, serpmek, saçmak) fiili ile “dia” (dışarıya doğru) edatından türemiştir. İnsanlar söz konusu olduğunda, Grekler terimi göç ve kolonileştirme anlamında kullanıyorlardı. Yahudiler'in ilk sürgünlerinden sonra terim anlam değiştirdi, olumsuz anlamda kullanılmaya başlandı. Bu kullanım şekli günümüze kadar varlığını sürdürdü. Günümüzde “diaspora” kolektif bir travmaya, kolektif bir sürgüne, sürgünde yaşanan vatan ve yuva hasretine atıfta bulunan bir kavram olarak kullanılmaktadır. Türkleri ya da Türk topluluklarını “diaspora” kategorisinin dışında tutan ve onları diasporanın failleri kategorisine yerleştiren Batılı düşünme literatürü, bir diasporanın temel özelliklerini şöyle tesbit etmiştir:

- 1- Bir ana vatandan genellikle travmatik biçimde iki veya daha fazla yabancı bölgeye dağılma
- 2- Mekânı, tarihi ve ataların zaferleri dahil ana vatan hakkında geliştirilmiş bir kolektif hafıza ve mitoloji
- 3- Ataların ve vatanın idealleştirilmesi, bu vatanın yeniden yaratılması düşüncesine kolektif bağlılık
- 4- Kolektif kabul görmüş bir dönüş bilinci ve hareketinin geliştirilmesi¹
- 5- Uzun ömürlü etnik grup bilinci, ortak tarih ve ortak kader bilinci
- 6- Sürgündeki ev sahipleriyle sorunlu ilişki, kabul görmeme (Cohen 1997:26)

Bu temel özellikler dikkate alındığında Kırım Türkleri'nin Batı diaspora literatürüne neredeyse hiç girememiş olmalarını iyimser bir yaklaşımla bir ön yargı olarak değerlendirebiliriz. Kırım Türkleri'nin 20. yüzyılın ilk yarısında maruz kaldıkları zulüm, bu ön yargının açık reddidir.²

Tarihçe

Hacı Giray tarafından 1440'ta kurulan Kırım Hanlığı 1475'e kadar bağımsız kalmış, bu tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanmıştır. Kırım Hanlığı imparatorluğa bağlandıktan sonra kendi hanları tarafından yönetilmeye devam eder. Ancak hanlık artık Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasıdır. Bu topraklar 1783 yılında Rusya tarafından ilhak edilir. 1812 Bükreş Anlaşması ile Kırım, Rus

¹ Bu yazıda bu dönüş bilinci ve faaliyetine, yazının sınırları sebebiyle temas etmedim. Fakat günümüzde sürgündeki Kırım Türkleri'nin ana vatanlarına dönmek konusunda yoğun bir çaba harcadıkları bilinen bir gerçektir.

² Hiç şüphesiz elinizdeki metin, Kırım diasporasını anlatan hikâyelerden sadece biridir. Olayı içerden gözlemleyen bir romancının anlattığı bu hikâyenin yanı sıra olayın başka kurbanları tarafından anlatılmış hikâyeleri, failer tarafından yazılmış hikâyeleri, üçüncü bir bakış açısıyla inşa edilmiş hikâyelerinin de olabileceği muhakkaktır. Bunların hepsini bir makalenin sınırları içinde ele almak üstesinden gelinemeyecek kadar zor bir iştir.

hakimiyetine girer. Kırım köylüsü Osmanlı himayesi altındayken hür yaşamıştır. Mülkiyeti Osmanlı hükümdarlarına, Kırım hanlarına, kalgaylara, beylere, mirzalara ve evkafa ait olan topraklarda bile hür olarak çalışmış, çift sürmüş, hayvan beslemiş ve vergisini vermiştir (İnalçık 1977:743-752). Ancak köylüyü eşya gibi gören Çarlık Rusyası Kırım'daki nüfusa da köle nazarıyla bakar. 1800-1850 arasında Kırım Türkleri siyasî, iktisadî, dinî hürriyetlerini kaybettikleri gibi millî kültürlerinden de uzaklaştırılmak istenirler. 1868-1914 arası Kırım için parlak bir dönemdir. Çünkü Gaspıralı İsmail Bey gibi büyük bir ismin çabasıyla Kırım'da millî bilinç oluşur. Gaspıralı İsmail Bey, Kırım'daki okulları ıslah eder. Kırım halkını eğitime sarılmak gerektiği konusunda bilinçlendirir. Bu sayede 1905'ten sonra millî ve siyasî davaları ele alan aydın bir gençlik ortaya çıkar. 1919'da Lenin'in kardeşi D.Ulyanov'un başkanlığında Kırım Sovyet Cumhuriyeti kurulur. Aynı tarihte Kırım'ı işgal eden general Denikin, hükümeti kanun dışı ilân eder. Bu işgal kuvveti 1920'de yerini Bolşevikler'e terk eder. Bolşevikler önce yeni bir siyaset kullanarak Kırım Türkleri'nin sempatisini kazanmaya çalışırlar. 1921'de Kırım'ın Sovyet Rusya'nın bir parçası olduğu açıklanır ve bu topraklar Muhtar Sovyet Cumhuriyeti ilân edilir. Nüfusun çoğunluğunu Türkler oluşturduğu için Türklerin devlet yönetimine katılmalarına, devlet dairelerinde resmî dilin Türkçe olmasına, toprakların az topraklı ve topraksız köylüler arasında paylaşılmasına karar verilir. Kırım'ın bu siyasî yapısı 1928'e kadar sürer. Bu tarihte mülkiyete ve şahsî teşebbüse son verilir. Ortak mülkiyet devrine geçilir. 1928-1931 yıllarında ortak mülkiyete direnen 40.000 Kırımlı, Ural bölgesine sürülür. Bunu 1931-1934 yıllarının kıtlık ve açlığı izler. Ruslaştırma politikasına karşı çıkan aydınlar imha edilir. II. Dünya Savaşı sırasında Alman işgaline uğrayan Kırım'ı, Almanlar çekilince yine Ruslar işgal ederler. 1946'da Kırım Sovyet Cumhuriyeti ilga edilir. Türkler, Sibiryaya sürülür, yerlerine Ruslar getirilir (Bala 1977: 760).

Bir Kurban Bir Romancı

Hububat, pamuk, tütün, üzüm yetişen verimli toprakları; zengin ormanları; demir, maden kömürü, petrol, tuz gibi yer altı hazineleri; tedaviye yarayan tuz-çamur gölleri ve stratejik konumu ile dikkati çeken Kırım yarımadası yukarıdaki tarihi özetle de görüldüğü gibi Moskova'nın genişleme siyaseti içinde vazgeçilmeyen bir bölgedir. Ruslar, asırlardır Müslüman Türkler'in yaşadığı bu bölgede Türkler'in yaşama haklarını ellerinden almak için planlı bir siyaset izlemişlerdir. Çarlık Rusyası'nın başlatıp Komünist Rusya'nın tamamladığı Kırım'ın istilâ ve gasbı hadisesine şahit olanların bir kısmı hâlâ hayattadır. Bu bedbaht şahitlerden biri Cengiz Dağcı'dır. 9 Mart 1920'de Kırım'ın Kızıldaş köyünün güneyindeki Gurzuf kasabasında dünyaya gelen yazar Kızıldaş ve Gurzuf'un çöken ekonomisi yüzünden açlık ile daha çocukken karşılaşır. Sürgüne giden babaları, arkalarından ağlayan kadınları görür. Kendi babası da 1931 yılında

tutuklanır. Çocukluğu ve ilk gençlik yılları Rus emperyalizmine karşı güçlü olmak, direnmek, dayanmak kelimelerinin bilinç altına işlenmesiyle geçer. 1938'de Akmesicit Pedagoji Enstitüsü'ne bağlı Tarih Fakültesi'ne girer. 1940 yılında askere çağrılınca okuldan ayrılır. Altı aylık bir tank kursundan sonra cepheye sevk edilir. 1941'de Alman-Rus savaşı başladığı zaman Ukrayna cephesinde tek tank subayı olarak görev yapan Cengiz Dağcı, Almanlar'a esir düşer. Önce Kirovograd sonra da Uman esir kampına götürülür. Esir kampından kurtulduktan sonra Alman bozgunu sırasında kendini Almanlar arasında; Türkistan'ın özgürlüğü için savaşacaklarını zanneden Türkistan Lejyonu içinde bulur. 1946'da Londra'ya yerleşen yazar, bir daha Kırım'a gitmemiş, 1940'tan beri görmediği memleketine duyduğu hasreti, eserlerindeki canlı tasvirlerle gidermeyi tercih etmiştir.³ Bu tercihinin sebebi ata topraklarında yabancıların yaşadığını görmek istememesidir. Şairin "Hatıradan kalan şey değişmez zamanla" mısraında dile getirdiği gibi o da Kırım'ı bıraktığı haliyle düşünmeyi ister. Hafızasında kalan silik görüntülerin ortaya çıkardığı canlı ve gerçekçi Kırım tasvirleriyle Rus hakimiyetine girmeden önceki Kırım'ı eserlerinde yaşatırken demir perde gerisindeki Türkler'in acıklı durumlarını yansıtır.⁴ Bu acı hayat hikâyesi ile Cengiz Dağcı, ana vatanından koparılan, yabancı bir ülkede yaşamak zorunda kalan, hafızasında kalan tablolarda memleketini yaşatan ve idealize eden, Kırmımlı bir Türk olduğunu hiçbir zaman unutmayan bir diaspora kurbanıdır. Romanlarında özellikle 1925-1946 arasındaki dönemde Ruslar'ın Kırım'da yaptıkları zulmü anlatır. Kendisi gibi diaspora kurbanı olmuş vatandaşlarının ata topraklarından uzaklaştırılmalarının acı hikâyesini işleyen *Korkunç Yıllar* (1956), *Yurdunu Kaybeden Adam* (1957), *Onlar da İnsandı* (1958), *Dönüş* (1968), *O Topraklar Bizimdi* (1972), *Biz Beraber Geçtik Bu Yolu* (1996) adlı romanları konusunu yakın tarihten alan eserlerdir. Bu eserlerde anlatılanlar tarihî gerçeklerle örtüşmektedir. Tarih kitaplarında yazılı olanlar çoğu zaman konu ile özel olarak ilgilenmeyenler için kuru ve sıkıcı bilgilerdir. Konusunu tarihten alan sanat eseri bu kuru bilgileri ilgi çekici hale getirir, canlı tutar ve kitlelere geçmişte yaşanılanları aktarma ve ibret verme görevi üstlenir. Edebiyatın aslı türlerinden olan roman da böyle bir misyonu üstlenebilecek hacim ve niteliktedir.

Vatanından⁵ mahrum edilen Cengiz Dağcı Kırım Türkleri'nin Rus baskısı altında geçirdikleri çileli, ıstıraplı "korkunç yıllar"ı roman türü ile insanlığa duyurmayı tercih etmiştir. Bu romanlar okuru derinden etkileyip, Kırmımlı'nın uğradığı haksızlığa karşı isyan ettirecek niteliktedir. Yazarın başarısı Kırım halkına ve doğduğu topraklara duyduğu samimi sevgiden kaynaklanır. Her

³ Cengiz Dağcı'nın hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İsa Kocakaplan, *Cengiz Dağcı'nın Dört Romanı*; Cengiz Dağcı, *Hatıralarda Cengiz Dağcı*; Cengiz Dağcı, *Regina (Hatıra Defterinden)*

⁴ Geniş bilgi için bkz. Osman Türkay, "Cengiz Dağcı İle", *Varlık*, 1 Haziran 1962, S 575, s.8-9; Cengiz Dağcı, "Londra Mektubu", *Varlık*, Kasım 1975, S 818, s.21; "Londra Mektubu-Mutlu Cenaze", *Varlık*, Eylül 1978, S 852, s.9

⁵ Cengiz Dağcı'da vatan duygusu için bkz. İnci Enginün, "Cengiz Dağcı ve Vatan Duygusu", *Araştırmalar ve Belgeler*, s.345-348

romanda aslı mekân Karadeniz'deki bu yarımada'nın farklı bir bölgesidir; Kızıldaş, Akmescit, Çukurca, Gurzuf, Yalta veya Bahçesaray'dır. Ancak buralarda yaşanan acılar hep birbirine benzer. Özellikle 1932'den itibaren şiddeti artan Rus zulmü her yerde benzerlik gösterir. Cengiz Dağcı, Kıbrıslı şair Osman Türkay'ın kendisiyle yaptığı bir mülâkatta pek çok edebiyatçı gibi kendisinin de içinden çıktığı toplumun sıkıntılarına uzak kalmasının mümkün olmadığını ifade eder: "Kırım Türklerinin trajedisini en gerçekçi bir açıdan yansıtmak yönünde elimden geleni yapmış bulunuyorum. Bu doğaldır; çünkü Homeros'tan Soljenitsin'e dek her yazar kendi ülkesinin ve kendi halkının öyküsünü yazmıştır."(Türkay 1974:16). Kırım Türkü'nün uğradığı haksızlığı dünyaya duyurabilmek için kaleme sarılan Cengiz Dağcı, Ruslar'ın büyük Rusya Ana idealinden başka bir millî düşünceye yaşam hakkı tanımadıklarını özellikle vurgular: "Rusya'da özgürlükçü ve ulusçu Türk ve Tatar yazarları vardır, fakat hepsi de hapistedir. Sovyetler Birliği'nde ulusçuluk Ruslar'ın tekeli altındadır. Ruslar kendi aralarında koyu birer ulusçudurlar fakat başka soydan gelen halkları (tolere etmezler) hoş görmezler. Moskova radyosunun Rusça yayınlarını dinlemek, bir fikir edinmek için yeterlidir. Ama yalnız Rusça yayınları..."(Türkay 1974:16) .

Cengiz Dağcı, Kırım'dan bahsettiği eserler sayesinde Kırım'da yaşadığı yıllara döner. Bu yazıda da adı geçecek olan Sadık Turan (Sadık Kemal), Bekir, Selim Çilingirof, Niyazi, İsmail Tavlı, Enver gibi kahramanları çok uzun yıllar hasret kaldığı Kırım'ın kokusunu, hemşehrilerinin sıcaklığını ona yeniden hissettirir.⁶ Kırım'daki çevresinden ve hatta kendisinden hareketle yarattığı bu roman kahramanlarını öylesine benimser ki artık onlar yazarın en yakınları olurlar: "Onlar tanıdıklarımdı, dostlarımdı, hısımlarımdı. Ziyaretime gelmişlerdi sadece. Fulhalm'da oturduğum ev bir ev değil, bir Kırım olmuştu benim için. Olduğundan çok daha güzeldi Kırım onlarla"(Dağcı 1978: 10).

Bir Diasporanın Hikâyesi

a) 1925-1927 arası

1925'ten sonra Ruslar'ın Kırım topraklarına hakim oluşlarının acı hikâyesinin anlatıldığı *Onlar da İnsandı* romanında mekân, yazarın doğum yeri olan Kızıldaş'tır. Kızıldaş ahalisi, atalarından miras kalan toprakları ekip biçerek kendi hallerinde yaşayıp giden saf, merhametli, yardımsever, dertlerini de sevinçlerini de birbirleriyle paylaşan ve yaratılanı Yaratıcı'dan ötürü bağrılarına basmaya hazır insanlardır. En önemli varlıkları topraktır. Toprak onları hayata bağlar, barındırır,

⁶ Cengiz Dağcı'nın romanlarındaki kahramanlar için bkz. Sacit Ayhan, *Cengiz Dağcı'nın Romanlarında Şahıs Kadrosu*, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, TDE Ana Bilim Dalı, Bursa, 2003 (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi).

geçim kaynakları olur, istikbali garanti altına alır, ölüleri kucaklar, yaşadıkları diyarı vatan haline getirir. Topraktan sonra Kızıltaşlılar'ın hayatlarında ikinci sırayı hayvanları alır. İnekleri ve atları onlar için adeta aile fertlerinden birisi gibidir. Cahildirler, toprağı bırakıp okula gitmemişlerdir, hayat tecrübeleri sınırlıdır. Ancak Ruslar'ın kendileri için tehlike olduğunu, onlara güvenmemek gerektiğini bilirler. Daha romanın başında yer alan konuşmalardan Ruslar'a karşı tedirginlik duydukları anlaşılmaktadır: “*Alma Rus'u yanına, alırsın belâ, Bekir Ağa!*” (Dağcı 1994:13), “*Ama komolizmayı Ruslar uydurdular, bizim millete uymaz*” (Dağcı 1994:27). Ruslar hakkında fikirleri olumsuz olsa da Ruslar'ın köylünün toprağına el koymaları ile ilgili söylenenlere inanmazlar, inanmak istemezler. Yüzyıllardır kendilerine ait olan toprağı herhangi bir gücün ellerinden alabileceğini akılları almaz: “*Toprak almak, can almak! Kim alır senin toprağıni! Baba toprağı bu! Dünyada namus denen şey tükenmedi daha. Korkma, korkma!*” (Dağcı 1994:63)

İşte Cengiz Dağcı bu temiz kalpli insanların trajedisini anlatır. Bu trajediyi anlatırken Kızıltaş'ta yaşayan küçük bir aileyi odak noktası olarak seçer: Bekir, karısı Esmâ ve kızları Ayşe. Bekir temiz kalpliliğı, merhameti, yardımseverliğı ile yukarıda özelliklerini saydığımız Kırım Türkleri'nden biridir. Romanın başında, soğuk bastırmadan tarladaki ürünü kaldırmak ve kışa hazırlanmak telaşındadır. Bir oğlu, dolayısıyla işlerini kısa zamanda tamamlamak için yardımcısı yoktur. Damat adayı olan Remzi'nin yardımını kız babası olmanın verdiği gururla reddeder. Ve kendisinden yemek ile yatacak yer dilenen iki Rus'a acır, hem karınları doysun hem de yardım etsinler diye onları evine alır. Bu iki Rus, baba ile oğuldur. Bekir'in karşısına çıktıkları andaki hırpâni görünüşleri insan dışındaki bir başka varlığı andırır:

“Yalın ayaktılar; ayaklarının tırnakları ezilmiş serçe başları gibiydi; ayaklarını, kollarını, ter akan şakaklarını sanki yüzyıllık bir toz kaplamıştı. Saçları kuşların yuva yaptıkları çalılar gibi karmakarışık, uçları kir ve terden kurumuş, topak topak olmuştu” (Dağcı 1994:66).

Bakışlarında umut ışığı bile olmayan bu çirkin görümlü iki şahıs Rusya'nın işsiz güçsüz, çapulcu tabakasına mensup bulunup, kendi ırklarından olanların dahi dışladıkları Ruslardandır. Şimdiye kadar hep ezilmişler ve bunun neticesinde de içlerinde tüm insanlığa karşı patlamaya hazır bir öfke biriktirmişlerdir.

Genç olanın adı İvan'dır. Taşdığı bu isimle ve roman boyunca Tatarlara karşı gösterdiği düşmanca davranışlarla komünist Rus rejiminin simgesi gibidir. Babanın adı ise, Bekir ve Esmâ'nın gazetede gördükleri Karl Marks'ın resmine sakalları dolayısıyla benzettikleri için Kala Mala olur. Zira sürekli sarhoş olan ve doğru dürüst konuşamayan baba, adını söyleyememiş ve kendine takılan bu adı kabullenmiştir. “İnsanı insanlıkla karşılamak gerekir” diye düşünen Bekir-Esmâ ve Ayşe, bu iki düşkün Rus'u temizler, onlara giyecek-yiyecek ve yatacak yer verirler. Onları insan kılığına sokmaya çalışırlar. İvan ve Kala Mala ise bu insanca yaklaşım

karşısında riyakârdılar. Yüzlerine karşı yalvarıp yakarırken kendi aralarındaki konuşmalarda daha ilk günden mallarına, paralarına, topraklarına göz diktikleri anlaşılır. Tıpkı diğer Ruslar gibi⁷ onlar da Kırım'ı "büyük Rusya'nın" parçası olarak görürler.

Ruslar'ın Bekir'in yanına yerleşmesini köylüler hoş karşılamazlar. Müslüman memleketinde "gavur memleketinden gelen ağacın kök" tutmayacağını ifade ederler. İvan ve Kala Mala onlarla beraber yaşamaya başladıktan sonra bir sürü aksilik arka arkaya gelir. Esmâ'nın gördüğü bir rüya yakın gelecekteki felâketin habercisi gibidir. Bir gece rüyasında anne-babasını gören Esmâ onların "*Bu pis insanları ata toprağına aldınız, hayırsız evlâtlar!*" (Dağcı 1994:88) diye haykırdıklarını duyar. İki Rus yalnızca köylüyü ve Bekir'in ailesini huzursuz etmemiştir, ataların ruhları da aynı şekilde huzursuzdur. İlk terslik Bekir'in evladı gibi değer verdiği ineği Macik'in hastalanmasıdır. Arkasından Bekir'in ensesinde çiban çıkar, Kala Mala'dan korkan 5 yaşındaki bir çocuk damdan düşer⁸, kabaklar kurur. Bütün bu olumsuzlukların Ruslar'dan kaynaklandığına inanan Bekir, onlara yol vermek isterse de yalvarmalarına dayanamaz. Bir kere daha iyi niyetine yenilir.

Kendilerine yeni yaşam imkânı arayan bu iki çapulcu Rus, öncü kuvvetler gibidirler. Hemen arkalarından Kızıлтаş'ta başka Ruslar görülmeye başlanır. İvan ve Kala Mala'dan sonra Kızıлтаş'a gelen Ruslar, topograflar ve mühendislerdir. Bekir'in tarlasının çevresinde çalışırlar. Ellerindeki aletlerin ne işe yaradığını bilmeyen Bekir, olanlara bir anlam veremez. Topografların Kızıлтаş'ta bulunma sebepleri Yalta ile Akmescit arasındaki mesafeyi kısaltmak amacıyla asfalt yol yapmaktır. Yol yapımı için Kuşkaya adlı tepenin Bekir'in tarlasına devrilmesi gerekmektedir. Ruslar tarlanın sahibi ile görüşmeye tenezzül etmezler. Dolayısıyla istimlâk bedeli söz konusu olmaz. Komünist sistem, kendini tüm malların sahibi olarak görmekte, mal sahibine hiçbir hak tanımamaktadır. Elden gelse insanların nefes almaları bile rejimin izniyle olacaktır.

Bekir'in akli bir tepenin devrilebileceğini almaz.⁹ Danıştığı hemşehrilerinin büyük kısmı da onun içini rahatlatıcı sözler söylerler. Bu noktada yazar Kırım

⁷ Kırım toprağında Tatarlar'ın yaşama hakkı olmadığı komünist rejimin temsilcilerinden iki kişi arasında geçen konuşmada şöyle ifade edilir:

"-Ermenistan'daki Türkler gibiler. En küçük bir fark yok. Tamamen cahil, medeniyetsiz, vahşi! Arabalarıyla hiç sebep yokken şosedde Rus otomobillerinin yolunu kesiyor. Ruslarla kavga ediyorlar. Niçin kavga ediyorsunuz, diye sordum. Yol bizim, memleket bizim; Ruslar kendi memleketlerine gitsinler, Tatarlar kendi kendilerine yaşamak istiyorlar, dedi.

Ermeni konuşurken, Vasil Dimitroviç'in şakakları atıyordu. Tekrar mavzerini tuttu, sıktı, dişleri arasından söylendi:

- Onların yeri tarihin küflü sayfaları. Sokarım ben onları oraya." (Dağcı 1994:331)

⁸ Enver'in oğlu olan bu çocuk, Ruslar köyü istila etmeye başladıklarında bir Rus'un kullandığı arabanın altında can verir.

⁹ Ne yazık ki Bekir, Kuştepe devrilirken toprağın altında kalarak ölü.

Türkleri'ni –hatta Rus zulmü altında inleyen bütün Türkler'i- Rus baskısı altına sokan sebeplerden en önemlisine dikkat çekmektedir. Bekir ve onun gibi toprağa bağlı olarak yaşayan herhangi bir Tatar, olayların iç yüzünü görememektedir. Teknik gelişmelerden, makine medeniyetinden habersizdirler. Çünkü okul yüzü görmemişler, sadece babadan kalma araçları kullanarak toprakla uğraşmışlar, kendi işlerine bakmışlardır. Eğitimsizlik, olup bitenleri anlamalarını engellemektedir. Cengiz Dağcı okul eğitiminin hür ve müstakil bir Kırım kurabilmek, Rus hakimiyetinden kurtulmak için şart olduğunu, romanın tali kahramanlarından Selim'in ağzından verir:

“Kendiniz okumadınız, bizi de okutmadınız. İstedim babamdan beni Yalta mektebine vermesini. Ulan, sen toprağın adamısın, insan toprağı bırakır da oturur mu mektepte, dedi. Bekir Dayı! Siz Molla İreceb'in Elezî'sini papağan gibi söyleyen insana okumuş diyorsunuz, öyle mi? Ama ben diyorum öyle değil! Asıl laf bilen, mektepte okuyandır. Siz evvelce okuyup bizi de okutsaydınız bugün o yolu Ruslar değil biz yapardık. Asfaltı da biz döşer, aftanabile de biz binerdik. Hem biz binseydik yolda kaza da olmazdı. Şoseye asfaltı biz döşeseydik, köylünün tarlasına toprak da devirmezdik. ” (Dağcı 1994: 273).

Selim'in bu sözleri ne yazık ki Rönesans, reform hareketleri, sanayi devrimi gibi aşamalardan geçip teknik açıdan büyük hamleler yapan batı medeniyeti karşısında görenekler içine haps olmuş, değişen çağın şartlarından habersiz bütün doğu dünyası için geçerlidir. Mehmet Akif de, Süleymaniye Kürsüsünde'de muhayyilesinde dolaştığı Müslüman dünyasındaki içler acısı durumu bütün çıplaklığı ile gözler önüne serer. “Alınız ilmini garbın, alınız sanatını” diye haykırarak batının ilmini ve tekniğini yakalamadan sağlam bir gelecek kurulamayacağını vurgular. Bu ilim ve teknik maalesef sadece insan oğlunun yararı için çalışmamakta, emperyalist zihniyetin elinde ölüm de saçmaktadır. Bilindiği gibi Mehmet Akif'in medeniyetin öbür yüzü olarak gördüğü ve lanetler yağdırdığı tarafı budur. İşte Selim'in dile getirdiği hakikat de budur. Köle değil egemen olmak için öncelikle tahsil şarttır. Şüphesiz ki Bekir gibi ırk-dil-din ayırımı yapmadan insana değer veren zihniyetin elinde medeniyet, hayatı herkes için müreffeh bir hale getirecektir. Yazarın *Korkunç Yıllar* isimli romanında da Ruslar'a karşı mücadele edebilmek için silahtan çok eğitimin gerekli olduğu vurgulanır. “*Bütün millet sana, senin gibi gençlere bakıyor*”(Dağcı 1956:16) diyen baba, romanın aslı kahramanı olan oğlu Sadık'ı okumaya teşvik eder. Çalışıp eve az da olsa para getiren Sadık'ın okuması için baba daha fazla çalışmaya hazırdır. Hapiste yattığını gizleyerek oğlunu yeniden okula yazdırır. Okuldaki eğitim-öğretim komünist rejimin ilkeleri doğrultusundadır. Dersler dine karşıdır. Öğrenciye komünizmin idealleri öğretilir. Bu noktada evdeki eğitimin önemi ortaya çıkar. Sadık babasından “Çora Batır”, “Kuzu Kurpeç” gibi kahramanlık destanları dinleyerek yetişmiş, millî ve dinî kimliğini daha çocuk yaşta öğrenmiştir. Babası ona sürekli Müslüman olduklarını

ve Ruslar'ın asırlardır Müslüman-Türk kimliğini ortadan kaldırmak için nasıl çabaladıklarını ve toprağa bağlılığın anlamını anlatır:

“Biz bunlara bakıp korkmamalıyız. Düşmanlarımız korksun. Hem de nasıl korkuyorlar. Korkularından bize bu zulümleri yapıyorlar. Korkmasaydılar yapmazdılar. Yüz elli yıldır bizi tüketmeye uğraşıyorlar. Yüz elli yıl! İşte bu yurttan bir avuç Tatar kaldık bizi büsbütün yok etmedikçe içleri rahatlamayacak. Biz mahvolduktan sonra bile, bu sefer ruhumuzun önünde titreyecekler. İyi bak bu yıkıntılara!.. Sen benim evlâdım olmakla beraber, bu toprağın, bu yıkıntıların bir parçasısın... Seni bu toprak doğurdu, bu toprak besledi. Bil ki yalnız değilsin. Büyük bir milletin zengin bir geçmişi ve parlak geleceği seninle beraber. Bahçesaray'dan Kaşgar'a varana kadar binlerce minarelerimiz göklere uzanıyor. Bize Tatar diyorlar, Çerkes diyorlar, Türkmen diyorlar, Kazak diyorlar, Özbek diyorlar, Azer diyorlar, Karakalpak, Çeçen, Uygur, Kabardı, Başkırt, Kırgız diyorlar. Bunlar hep yalan! Deniz parçalanmaz. Biz Türk-Tatarız.” (Dağcı 1956: 19-20).

Bu telkinlerle büyüyen kahramanın adının Sadık Turan olması anlamlıdır. O, ömrü boyunca Türklük ülküsüne sadık kalır. Daha çocukken Ruslar'ın devirdikleri Tokal Camii'nin minaresi onu alt üst eder, bir harabe haline dönen Bahçesaray'daki Han sarayının kalıntılarında gezdikçe yüreği sızlar. Metruk tarihî mekânlar ona Kırım Türkleri'nin heybetli mazisi ile hal-i hâzırdaki garip durum arasındaki tezatı derinden hissettirir.

Onlar da İnsandı 'da etraflarındaki Ruslar'ın birer birer çoğaldığını gören köylülerin bir kısmı, başka köylerde hayvanların çalındığını duyunca kapılarına birer kilit satın alma yoluna giderler. Ancak Bekir kapısına kilit takmayı şiddetle reddeder. Ruslar'ın hırsızlık yaptıklarına inanmak istemez. Kilidi hemşehrilerine karşı güvensizlik işareti olarak görür. Oysa en büyük mağdur kendisidir. Doğum yapmak üzere olan ineği Ruslar tarafından çalınıp, kesilir. İvan, kızı Ayşe'ye tecavüze yeltenir. Bekir ve ailesinin uğradığı en büyük felâket, İvan'ın Ayşe'ye saldırmasıdır. “*Oyna Tatar kızı, oynat*” (Dağcı 1994:157) sözleriyle ve şehvetten gözü dönmüş bir şekilde Ayşe'ye saldırır İvan. Kızcağızı döver. İvan'ın elinden güçlülükle kurtulan Ayşe belki de namusuna söz gelir kaygısıyla hiçkimseye İvan'ın teşebbüsünü anlatmaz. Şok geçiren Ayşe'nin durumu, İvan'dan korkmasına bağlanır. Ayşe, Remzi'yle evlenmek suretiyle baba evinden kaçır. Bu, bir ferdî kurtulma çabasıdır. Köylünün İvanlar'dan kurtulması bu saatten sonra artık mümkün değildir. Silahlı Ruslar yol yapımında köylüyü zorla çalıştırır. İvan da taş taşıyan köylülere amele başı tayin edilir. Bundan sonra İvan'ın hainliği tüm köylüye yöneliktir. Artık maskesiz yüzüyle Kızıltaşlı'nın karşısındadır: “*İster küfrederim, ister döverim, çünkü ben Rusum, hem de Naçalnik'im, sense Tatarsın!*”(Dağcı 1994:181) “*Tüketirim sizi Müslümanlar! diyordu. Bekir'in Ayşesi elime düşsün bir onu da böyle döveceğim, Remzi'yi de türmeye atacağım! diye*

bağırıyord." (Dağcı 1994:182). Bekir yine de İvan'a zarar vermez. Onu öldürmek istese de eli varmaz. Sabri'nin kendisini müdafaa ederken kafasını yardığı İvan'ın yaralarını sarar, ona sahip çıkar.¹⁰ Esmâ onun iyileşmesi için dua eder. Ama İvan, İvan'dır. Gördüğü bütün iyiliklere rağmen kalbi nefretle doludur. Rusya'nın içinde ezilen biri olmaksızın komünist rejimin desteğini arkasına alıp Kırım'da hakim olmayı tercih eder. Eline silah alarak, Kolhoz uygulamasını Kızıldaş'ta başlatan Ruslar'a destek olur. O kadar insanlıktan çıkmıştır ki 1927'deki depremde ölen babasının cenazesini mezarlığa götürmek üzere kendisine yardım eden Remzi'yi öldürmek için tabutu dereye atar. Olaya kaza süsü verir. İvan, Bekir'in saflığını, yufka yüreğini öğrenmiştir artık. Ona kendisini mazur göstermenin yolunu bilmektedir: "*Hoho, inanır! İnanır! Kabahat bende değil, derim. Kaza oldu derim. Ağlarım. (...) Hoho! Bekir'in kalbine girmek kolay, ağlarım!*" (Dağcı 1994: 266).

Kızıldaşlılar arasında Ruslar'ın Çarlık döneminden beri izledikleri siyaseti bilen, gerçek niyetlerini anlayan ve komünizme karşı, büyük Rusya Ana idealine karşı topluca mücadele etmek gerektiğine inanan sadece Enver'dir:

"Bu toprak, iki gözüm, bu toprak, senelerden beri Nikola'nın boğazında bir kemik gibi durdu. Senelerden beri yutkundu, yutamadı. Ama biz böyle sırt üstü yatıp da "belâyı da Tanrı verir, bereketi de!" dersek, yalnız göğe bakar da hiçbir şey yapmazsak, söyledim, yine de söylerim, o bu toprağı yutacaktır. Komünizmanın Nikolası gelecek, bu toprağı yutacaktır. Bizi evlerimizden atacak, topraklarımızı, bağlarımızı, bahçelerimizi elimizden alacaktır" (Dağcı 1994: 178).¹¹

Enver'e bu haklı sözleri söyleten Cengiz Dağcı, bu konuda da Mehmet Akif'in düşüncelerini paylaşmaktadır. Akif de İslâm âleminin perişan durumunun sebeplerinden biri olarak yanlış tevekkül anlayışını gösterir. Tanrı'nın çalışmayı, mücadeleyi elden bırakana belâyı gönderdiğine inanan Akif, dertler arttıkça başını daha fazla kuma gömenlere öfke duyar. Bolşevik zulmüne teslim olmanın bir nedeni eğitim eksikliği ise bir diğer nedeni de toplu mücadele için organize olamayıştır. Bu temiz insanların hepsinde vatan sevgisi ve millî bilinç mevcuttur ve vatan ile toprak onların gözünde özdeşleşmiştir. Elbette içlerinden Gaspıralı İsmail gibi toplumu harekete geçirebilecek nitelikte "dilde, işte, fikirde birlik" diyen ve Türk dünyasını birleştirmeye çalışan çok değerli ve önemli isimler çıkmıştır. Yine de ata topraklarındaki yaşam haklarını savunmak için planlı bir şekilde hedefe ilerleyen bir lider ihtiyacı, ortadadır.

b) 1932-1940 arası

¹⁰ Reşat Nuri Güntekin'in "Mehmetçik" adlı hikâyesinde de benzer bir sahne vardır. Mehmetçik "Elime geçse kör bıçakla doğrarım" dediği İngiliz askerini yaralı görünce hastahaneye sırtında taşır. Muhtaç durumda olan düşmana bile el uzatmak belli ki Türk'ün mayasında vardır.

¹¹ Enver romanının sonunda kapılarına kadar dayanan Rus askerleriyle çarpışarak ölür.

Depremden sonra Kızıldaş'ta beş yıl Rus askeri görünmez. Ancak Ruslar, Kırım üzerindeki asırlık emellerinden vazgeçmemişlerdir. Deprem tehlikesinin geçtiğine inanan canı tatlı Rus askerlerinin asıl zulumü 1932'den itibaren başlar. Köyde görünen Ruslar'ın sayısı yavaş yavaş artar. Bir vapura doldurulan İvanlar, Yalta'ya getirilir. Hepsi birer bedavidir. Çoğu saldırgan ve vahşidir:

“Tahta valizleri üstünde, sırtlarını parmaklıklara dayamış, başları kırmızı mendillerle bağlı, kalın pamuk paltolu, çatlayacak derecede şişman ve kırmızı yanaklı, hamur tekneleri gibi geniş vücudlu kadınlar, ağızları yağlı makineler gibi, durmadan ayçiçeği yiyerek kabuklarını bacaklarının arasına tükürüyorlar. Erkekler çeşitli kılıklarda. Sanki bütün Rusya bir vapurun içine toplanmış. Çuval gibi bol ve uzun gömleklerinin içinde kalın kemikli, aylar gibi ağır hareketli saçları sakallarına karışmış Sibiryalılar; ter ve deri kokulu Don ve Terek Kazakları; czilmiş serçeler gibi pis tırnaklı, yalınayak, dilleriyle boyuna akan sümüklerini yalayan Ukrayna Rusları; sebze çorbaları gibi birbirine karışıyor, kaynıyor, fokurduyor ve Rus kokuyorlardı” (Dağcı 1994:327-328).

Gelenler, Kırmılıların topraklarına yerleşmeye başlarlar. Bu, diaspora için atılmış ilk büyük adımdır. “Bu dağları Tanrı bizler için yarattı. Bu dağların arasında Türk de yaşar, Çıfit da, Rum da! Eh, Ermeni de yaşar. Ama Rus? Ama Rus? (...) Yaşasa bile bu yurdun güzelliği Ruslarla on para etmez. Vallahi, billâhi etmez!” (Dağcı 1994: 365) diyen, “Çıkmam, bu topraktan çıkmam! Bütün Rus ordusu gelse, üzerimden geçse, kemiklerimi kırsa, etimi, beynimi paramparça etse çıkmam bu topraktan! Çıkmam!” (Dağcı 1994: 366) sözleriyle kendine güç vermeye çabalayan Bekir'in, tarlasında ruhunu teslim etmesinden sonra, evi de Ruslar'ın eline geçer. Kırım'ın kültür zenginliği içinde Ruslar'ın yeri olmasa da Ruslar bu topraklarda asırlardır yaşayanları yok farzedip asker gücüyle Tatar topraklarına yerleşirler. Köyleri kolhoz malı ilân ederler. Komünist rejim, köylünün toprağına el koyar.¹² Köyler boşaltılmaya, Kırmılı Türkler başta Sibiryaya olmak üzere değişik bölgelere sürülmeye başlanır. Kırım'da kalmalarına izin verilenlerin Türklük ve vatan mefhumu ile bağlarını kesme kararı uygulamaya konulur:

“Milliyetçilik onların kanlarına sinmiştir. Onlar hâlâ vaktiyle kahraman bir millet, yüksek, büyük bir devlet olduklarını hatırlıyorlar. Rusya hududları içinde yaşamalarına rağmen Kırım topraklarını kendi öz toprakları, Tatar toprakları sanıyorlar. Onların bu düşüncelerinin bizim için ne kadar tehlikeli olduğunu anlatmaya hacet yok! Türkçe konuşuyorlar, evet Türkçe! Çocuklarının kafalarını, kalplerini Türkçe türkülerle, Türk edip ve kahramanlarının adlarıyla kirletiyorlar. Bu duruma yakın zamanda son

¹² Kolhoz sisteminin başlamasından sonra Kırım'a hayat veren türküler bile unutulur. Artık dertli kalpler türkülerinde acılarını ifade etmeye başlarlar; kara hayat türküleri yakılır: “Arkamızda ağlaştılar / Meşe dalları / Bize haram oldu / Kırım yolları”, “Dağa çıksam kaşka / Geyik baş vermez / Köye dönsem kolhoz / Bana aş vermez”

verilmezse büyük bir tehlikeyle karşılaşacağız. (...) Hem eski Rusya'nın siyasetine, hem de bilhassa yeni, kızıl Rusya'nın siyasetine bu halk, burda bir engel olageldi" (Dağcı 1994: 414).

Rus tüfeklerinin Kızıltaş'ı cehenneme çevirdiği 1932 yılının kanlı bir gecesinde dedesinin evinde dünyaya gözlerini açan Ayşe'nin oğlu, romanın sonunda Kırım'ın istikbalinin sembolü olur. Annesinin bir destan kahramanının adını verdiği Alim (Halim Aydamak destanı) sanki babasının, dedesinin, milletinin intikamını almak üzere doğmuştur.¹³

1932 yılının Kırım'ından bir başka acı sahne de *Korkunç Yıllar*'da yer alır. Mekân Yalta'dır. Önce süngülü Rus askerleri belirir. Hemen arkasından yazarın hayatından bir çok iz taşıyan ve sözcüsü konumunda olan romanın kahramanı Sadık Turan'ın babasının da içlerinde bulunduğu bazı erkekler tutuklanır.¹⁴ Bu sürgünler 1932-1936 yılları arasında devam eder. Sürgün hadisesi bir milletin toprağını elinden alma planının bir parçasıdır. Amaç öncelikle bu insanları bezdirmek, yıldırma, çaresiz bırakmaktır. Evin sorumluluğunu taşıyan erkeklerin uzaklaştırılmasıyla aileler sahipsiz kalırlar. Gerideki gözü yaşlı kadınlarla çocuklar feryat etmenin ötesinde bir şey yapamazlar. Bîçare kadınların ağızlarından çıkan isimler farklı ancak sorulan soru hep aynıdır. Bu insanların suçları nedir? Erkekleri uzaklaştırdıktan sonra komünist rejim sürgünlerin çocuklarına okul imkânını kapar. Babasız kalan evlerde artık açlık-yoksulluk hakimdir. Bir süre sonra tutuklanarlardan bazıları serbest bırakılır. Bu sefer de işsizlik acı bir gerçek olarak karşılına çıkar. Sadık'ın babası serbest bırakılınca Akmescit'te kalır. Aile de bir süre sonra Akmescit'e taşınır. Köydeki evlerine hemen bir Rus aile yerleştirilir.

İşinden ve evinden olan Sadık'ın babası ailesini geçindirememenin sıkıntısını yaşar. Çetin kış şartları ve açlık sadece bu ailenin kabusu değildir. Sadık'ın ailesi Rus zulmüne maruz kalan ailelerden sadece bir tanesidir ve bu ailenin ayrıntılı olarak anlatılan sıkıntıları diğer Kırımlı Türk ailelerinin yaşadıklarının somut bir yansımasıdır.

1938 yılında toplu sürgünlere ara verilir. Bu tarihte Kırım Türk'ü sindirilmiş izlenimi vermektedir. Ancak milleti bilinçlendirip Kırım'ın geleceğinde etkili olabilecek doktor, profesör, şair ile din adamları ansızın ortadan kaybolurlar ve akıbetleri meçhul kalır.

II. Dünya Savaşı'ndan bir yıl önce gençler askere, Kızıl ordu saflarına çağrılır. Bu gençlerden biri de Sadık'tır. Doktor olma arzusu ile yanıp kavrulan Sadık

¹³ Ayşe'nin Rus işgali altındaki Kızıltaş'tan uzaklaşması için Selim'e teslim ettiği Alim, *O Topraklar Bizimdi* 'de yeniden karşımıza çıkar.

¹⁴ Cengiz Dağcı'nın *Dönüş* adlı romanının kahramanı Niyazi de milliyetçi düşüncelerinden dolayı 1932 yılında tutuklanarlardan biridir. Babası Alimcan'ın da kaderini milliyetçi olması tayin etmiş, Rus polisi tarafından öldürülmüştür.

kendisini birdenbire subay okulunda buluverir. Bu okulda talim ve savaş teorilerinden çok siyasetle ilgili dersler okutulur. Azeri, Kırgız, Tatar Türkleri'nin çoğunluğu teşkil ettiği öğrenci grubuna Marksizm telkin edilir. Kapitalist sistemin işe yaramaz olduğu, dünyadaki ezilen bütün proleterlerin Kızıl ordudan medet umdukları anlatılır. Askerlere bu dersleri veren komutanın adı da İvan'dır. Ve taşıdığı bu ad ile o da komünist rejimi temsil eder. Askerlerin ana dilleri ile konuşmaları yasaktır.¹⁵ Rusça konuşup konuşmadıkları denetlenir. Hatta ailelerinden gelen mektupların hangi dille yazıldıkları kontrol edilir.

1938 ile 1940 yılları arasında Kırım topraklarında nelerin değiştiği romanda memleketten gelen mektuplarla aktarılır. Sürgünler, işsizlik, açlık, aileleri dağıtma, mallara devlet adına el koymadan sonra sıra Latin harflerinin yerine Kril alfabesini kullanma mecburiyetine gelmiştir. Kırım'da çıkan gazetelerin adları değiştirilmiş; *Yaş Kuvvet Komsomolets*, *Yeni Dünya Kızıl Kırım*'a dönüştürülmüştür. Değişen sadece gazete adları değildir. Mekân isimleri de değişmeye başlamıştır. Örnek olarak Akmescit'in adı artık Simferopol'dür. Sıra bir insan topluluğunu millet haline getiren en önemli unsuru, dil birliğini ortadan kaldırmaya gelmiştir. Sadık bu Ruslaştırma politikasına isyan eder:

“Şu gazetelere bak. Senin dilin, benim dilim. Atalarımızın, dedelerimizin dili. Bir milletin varlığı, dili ve yurdu ile belli olur, öyle mi? Yüz elli yıldır, eski Çarlık idaresi bizi cennet yurdumuzdan sürdü, astı, kesti. Bugünkü kızıl Rus idaresi de, şuracıkta bir avuç Tatar'ın canlı dilini kesiyor...”(Dağcı 1956: 39).

Ne yazık ki bütün Kıımlı gençler Sadık gibi şuurulu bir babanın telkinleriyle yetişemedikleri için bu Ruslaştırma politikasından rahatsızlık duymazlar. Bu meseleyi alimlerin halletmesi gerektiğini düşünürler. Bu gafil gençlerin romandaki temsilcisi Sadık'ın en yakın arkadaşı Süleyman'dır. Sadık ona Kırım Tatarlarını millet seviyesine çıkaran, birbirlerine bağlayan unsurun öncelikle dil olduğunu ispatlar. Parolayı söylemeden sadece ana diliyle konuşarak nöbetçi askerin yanına yaklaşır. Asker, Üskütlü Kerim'dir. Ordu disiplini içinde parolayı duymadan geçiş izni vermemesi hatta silah çekmesi gerekirken karşısındakinin Tatarca konuştuğunu duyunca bunların hiçbirini yapmaz. Kendisine neden gerekeni yapmadığı sorulunca verdiği cevap basit fakat son derece çarpıcıdır: “*Müslümanca konuştu Süleyman Ağa. Ateş edemedim ya!*” (Dağcı 1956:42) Bu cevap Ziya Gökalp'ın *Türkçülüğün Esasları* kitabında köylünün ağzından verdiği millet tanımının bir başka ifadesidir:

¹⁵ *Yurdunu Kaybeden Adam*'da sarhoş Rus Kazaklarının Rusça konuşmayan Tatarlar'ın dillerini kestikleri belirtilir. Rusça konuşma mecburiyeti Kırım Türkünü bu dilden nefret ettirir. Yazar bu nefreti *Dönüş* romanının kahramanı Niyazi'nin ağzından verir: “*Ruslardan da, Rusça'dan da tiksiniyorum*” (D., s.41)

“Dili dilime, dini dinime uyan” cümlesinde özetlenen dil birliğinin verdiği güç romanın pek çok yerinde vurgulanır.¹⁶

c) 1940- 1945 arası

O Topraklar Bizimdi'de mekân Çukurca'dır. Artık Kırım'da Kolhoz uygulaması başlatılmıştır. Alim 10 yaşında olduğuna göre sene 1942'dir. Köylünün kendi tarlasını, bağını, bahçesini ekip biçmesi yasaktır. Bütün ürün hükümet yetkililerine teslim edilir. Müslüman Tatarlar dinî görevlerini gizli gizli yerine getirmeye çalışırlar. Roman Komünist idarenin, Müslümanlar'ın inançları doğrultusunda yaşamalarını nasıl engellediğini gösteren bir tablo ile başlar. Köylülerden biri tarlada çalışırken ölmüştür. Hatim duasını yapacak hocanın yanına sanki bir casus ile görüşmeye gidiliyormuş gibi gidilir. Kefen bezi gizlice bulunur. İnsanlar ölenin arkasından usulca dua ederler. Böyle bir idare altında manevi hayat bile yok edilmeye çalışılırken köylünün malları da otoriter rejimden nasibini alır. 7 Ağustos 1932'de alınan karar doğrultusunda tarlalar, ekinler, hayvanlar, ambarlar, depolar, mağazalar yani her şey şahıs elinden hükümete intikal etmiştir ve bunlara gelecek en ufak bir zararın cezası çok ağır bir şekilde ödettiler. Baskının şiddetini yansıtan bu uygulamayı yazar Kara Mustafa'nın kaçan atı vesilesiyle anlatır. Kara Mustafa'nın Dızman adlı tayı tıpkı köydeki diğer hayvanlar gibi kolhoz kuruluhanıdan beri hükümetindir. Kendi hayvanlarını komünist idarenin temsilcilerinden izin almadan kullanmaları yasaktır. Kara Mustafa biriken gübreleri kışın yakmak üzere eve taşımak için ahırdan at almaya çalışırken Dızman kaçıp gitmiştir. Tayın kaçması, hükümet adına ona bakmakla yükümlü sahibini ya Sibiryaya, ya da ölüme götürecektir kadar büyük bir suçtur. At bulunamazsa Kara Mustafa'nın başına gelecekler Reis Bilal'in ağzından ifadesini bulur:

“İzin almadan ahıra girdin. Kendi işini yapmak için Kaşka'yı ahırdan almak istedin; en az on yıl hapis. Dızman'ı kaçırdın; Dızman tarlalarda ekinleri çiğnedi, kolhoz malını ziyana uğrattın; on yıl hapis. Yukarda da on yıl, etti yirmi. Kolhozun mal ve mülkünü korumasını bilmediğin için en az beş yıl hapis; yukarda yirmi, eder yirmi beş. Kulak, bay, milliyetçi olarak da suçlandırılırsan, kendini ölmüş bil. Ama sırtına o yirmi beş yıldıçı yüklerle kurşuna ihtiyaç kalmaz, sanırım” (Dağcı 1991:56).

Suçluları teslim etmeyenlerin cezası da aynı ağırlıktadır.

Romanın aslı kahramanı, *Onlar da İnsandı*'dan tanıdığımız Selim'dir. O romanda okula gitmedikleri için Rus hakimiyetine boyun eğdiklerinden şikâyet eden Selim, burada Rus okullarında okumuş bir komünist olarak karşımıza çıkar.

¹⁶ Sadık esir kampında da kendi dilinden anlayan, aynı dine mensup olanları arar. Asla Rus-Türk ayrımını yapmadan her görevi yerine getirmeye hazır ve komünizmi benimsemiş olan Süleyman'ın aktıbeti ise son derece hazindir. II. Dünya Savaşı sırasında maiyetindeki Rus askerleri tarafından öldürülür.

Ruslar'ın Kırım'ı Kırım'a kırdırma politikasının bir parçası olur.¹⁷ Kulaklarında uğuldayan "Oku, öğren, bil!.. Bilmelisin! Bilmeğe mecbursun!" sesinin peşinden gitmiş, teknik okulda okumuş ve Alim'in doğduğu kanlı geceden sonra geçen on yıl onu komünist idarenin adamı haline getirmiştir. Rejimin okullarında ezberletilen kitabî bilgiler ışığında meselelere bakar. Halkın kurtuluşunu, bu sisteme ayak uydurarak yaşamakta bulur. Ona bu ideolojiyi telkin eden Panteley Petroviç adlı bir Rustur. Selim'e sürekli olarak Rus halkının özgürlük kavramına yabancı olduğunu, Rusları yönetenin güç olduğunu, onların baskısız yönetime alışkın olmadıklarını anlatır:

"Bir ideoloji zorla, güçle galip gelir. Rus halkı komünizmi kabul etti. Niçin? Komünizm olduğu için değil. Komünizm Rus halkına mutluluk ve refah getirdiği, getireceği için değil. Çünkü getirmedi ve getireceği de yalnız senin okuduğun kitaplarda yazılıdır. Rus halkı komünizmde gerçek bir güç, çıplak bir güç gördüğü için kabul etti komünizmi. (...) Kırbacın ucuna bağlı ideoloji iyi bir ideoloji mi, kötü bir ideoloji mi? Ne fark eder! Bu kırbaç ben kendi vücudumda, başkalarının vücutlarında şaklarken gördüm ve hissettim. Sesimizi çıkardık mı? Yok! Çıkarmadık. Neden? Çünkü biz dövüle gelen bir milletiz. Yabancılar bizi dövmezse biz kendi kendimizi döveriz. (...) Güce teslim olmak, boyun eğmek, haksızlığı hak yerine kabul etmek... İşte Rus halkı! Bizde geçer akça güçtür. Ama senin halkını benim halkıma bağlatan ve bir arada yaşatabilen bir şey var. Bilir misin nedir bu? Gene güç! Benim halkımın kuvvete, güce tapınması, teslim olması; senin halkının ise gücü sevmesidir. Halklarımızın geçmişine, tarihe bir bak hele! Senin halkın her zaman güçlü olarak yaşadı, gücü sevdi ve hâlâ seviyor. (...) Senin halkın biz Ruslar'ı değil bizim gücümüzü seviyor. (...) Senin halkın sağlam bir halktır. O, güçsüz bir halkın hakimiyeti altında yaşayamaz. Bizim de senin halkını kendi hakimiyetimiz altında yaşatmamız için, her zaman, güçlü olmamız gerekir. Görüyorsun ki senin halkın gücü sevdiğinden, benim halkım korktuğundan güce teslim oluyor. Halklarımızı bir arada yaşatmamız için komünizmi kurmalıyız" (Dağcı 1991: 89-90)¹⁸.

¹⁷ Cengiz Dağcı eserlerinde Ruslar ile işbirliği yapan soydaşlarından da söz eder. Bunlardan en çarpıcısı *Yurdunu Kaybeden Adam*'daki Seyd Ahmet'tir. Ruslar'a yaranmak için milletine ihanet eder. Rus askerlerine kılavuz olur, köydeki "şüpheli" evleri onlara gösterir. Askerler süngülü tüfekleriyle yastıkları, yorganları, döşekleri delik deşik edip mutfak eşyalarını kırarken Seyd Ahmet de balkondaki su dolu güğümleri boşaltır. Üstelik bir de tehdit savurur: "İndemez sersem harı!.. Bu hadar suyu nepacan! Bah yarın kolhozun kapularını da hapatacam! Bu küçelekleri susen besleceken!.. O büyük oğlanı da türmeye götüreceğim!" (s.63). Kıyı halkı ağzı ile konuşmasının dışında bu davranışları ile Seyd Ahmet'in bir Bolşevik'ten farkı yoktur.

¹⁸ Alman toplama kamplarında Ruslar, Ukraynalılar ve Türkler bir aradadırlar. Ruslar, Alman hakimiyetini kabul etmiş gibidirler. Cengiz Dağcı'nın Sadık'a söylediği bir cümle de Panteley Petroviç'in sözlerini teyit etmektedir: "*Rus milletinin de başka milletlerin olduğu gibi kendisine has bir karakteri vardır sanırım o da kendininkinden üstün duyduğu bir kuvvetin önünde hemen dize gelmektir.*" (K.Y. s. 98) Yazarın gerek bir Rus'un, gerekse onları müşahede eden bir Türk'ün ağzından dile getirdiği bu görüş, Türkler'in günün birinde güçlenip kendileri için bir

Beyni bu telkinlerle doldurulan Selim, kendi halkının ezilmemesi için gücü elinde bulunduran taraftan olmak gerektiğine inanır. Arkasında komünist parti ve devlet desteğinin olduğunu düşünmek ona güven verir. Komünist idarenin en ideal devlet düzeni olduğuna inanmıştır. Yüreğinden gelen sesi bastırır. Sadece komünizmi benimseyene yaşama hakkı tanıyan bir düşünceye teslim olur. Selim komünist partinin desteğine güvenerek Çukurca'yı kalkındırmak için beş yıllık bir plan yapar:

“Birinci yıl içinde köyün bütün topraklarını, son santimine kadar, kollektif idareye bağlamak. Gene bu ilk yıl içinde ekin tarlalarını mümkün olduğu kadar genişletmek; köylülerin yıllık kazançlarından yüzde on beş kesip kollektif idarenin genel hesabına yatırmak. İkinci yılda her köylünün özel kazancından yüzde otuz almak ve iki yıl zarfında biriken bu parayla devletten on iki tane cins boğa, iki yüz baş cins inek satın almak. Üçüncü yıl kolhozun geliri hiç şüphesiz artacaktır. Beşinci yılın sonunda genişletirilip ekilmiş topraklardan ve bahçelerden başka, Çukurca en az iki bin baş hayvana, bir ortaokula, bir hastaheye, yirmi kamyonu, dört orak makinesine, on traktöre sahip olacaktır. Bu az. İkinci bir beş yıllık plan sonunda Çukurca büyüyecek, genişleyecek, yükselecek, kendinden çıkacak, Salgır ona gelecek, o Salgır'ın kıyılarına kadar uzanacak...”(Dağcı 1991:108).

Selim'in köyü büyük bir aile olarak düşündüğü anlaşılmaktadır. Bu büyük ailenin iş birliği ile çalışarak yaşadıkları mekânı genişletip, geliştirip kendilerine rahat bir hayat sağlamasını hayal eder. Ancak bunun bir ütopya olduğunun, totaliter rejimlerin uyguladığı baskı ile müreffeh bir istikbal yakalamanın mümkün olmadığını farkında değildir. Ruslar'ın maşası olduğunu idrak edemeden, kendi milletine haksızlık ve zulüm yaptığını anlatmaya çalışanlara kulaklarını tıkayarak yoluna devam eder. Selim Çilingirof'un Selim Çilingiroğlu'na dönüşmesi II. Dünya Savaşı sırasında gerçekleşir. Savaşta Rus askerlerinin yaptıkları adaletsizliklere ve vahşete şahit olur. Bir çok Rus askerinin kendi milletine ihanet ederek Alman tarafına geçtiğini görür. Bir Rus gibi komünizme hizmet ettiği halde Ruslar'ın onu hiçbir zaman gerçek dost olarak kabul etmediklerini anlar. Milliyetçiliği reddeden, Kırım Türkleri'ne millet değil halk gözüyle bakan, onları Ruslar'dan ayırmayan Selim'in değişmesinde etkili olan ilk isim silah arkadaşı Ziko Batakov'dur. Don Kazakları'ndan olan Ziko milliyetçidir ve Selim'i ikaz eder:

“Kazak Kazak'tır, Tatar Tatar'dır, Ukrayna Ukrayna'dır, Kafkasya Kafkasya'dır, Rus Rus'tur. Niçin bunlar hep Rus olsunlar? Biz kendi kendimizi idare edemez miyiz? Bizde kömür var, ekmek var, demir var; sizde şarap var, tütün var. Savaşın gereği yok bize. Siz bizim kömürümüzü, demirimizi alın, kendinize demir sapan yapın, ocaklarınızı yakın, yavrularınızı ısıtın, yedin; biz de sizin şarabınızı, tütününüzü içeriz. İşte

tehdit unsuru oluşturmalarından korkan Ruslar'ın soy kırım uyguladıkları gerçeğine de dikkat çekmektedir.

bizler bundan yoksun olduğumuz sürece biz de, bizden sonrakiler de Polonya enginlerinde Moskoflar için öleceğiz, yok olacağız. Almanlarla olmazsa İngilizlerle, Çinlilerle, başkalarıyla. Savaş! Savaş! Niçin? Rusya'nın sınırlarını korumak için. Rusya'nın bütünlüğünü..."(Dağcı 1991: 283).

Son nefesini vermek üzere olan bir arkadaşının söylediği bu sözler belki o esnada değil ama bir süre sonra Selim'in üzerinde etkili olacaktır.

Savaş sırasında Rus ordusundaki Türk asıllı askerler piyon olarak kullanılır, başarımları ve kurtulmaları mümkün olmayan pozisyonlara atılır, düşmanı oyalamak için bazen çalılar arasında gizli gizli namaz kılan, ağızlarından Allah adı eksik olmayan, hazin seslerle "Güzel Türkistan sana ne oldu" diye türkü okuyan Türkler feda edilir. *Korkunç Yıllar'ın* Sadık'ı, *Biz Beraber Geçtik Bu Yolu'nun* İsmail Tavlı'sı tıpkı Selim gibi Ruslar'ın maşa olarak kullandıkları Türkler'i temsil ederler. Bu kahramanların hepsi Rus ordusundaki disiplinsizliğe hatta Rus askerlerinin toplu halde düşman tarafına geçişlerine şahit olurlar. 150 yıldır egemenlikleri altında yaşamak zorunda bırakıldıkları, adı bile insanı ürperten Rus hakimiyetinin cephede çöküşünü müşahede ederler. Selim gibi Sadık'ı da Ruslar için savaşmanın lüzumsuz olduğu konusunda uyarıcı bir hemşehrisidir: "*Harp etme... Bu zalim millet uğrunda kan dökme arkadaşım.*"(Dağcı 1956: 71).¹⁹

Ruslar için savaşırken kolunu kaybeden, Almanlar'ın eline esir düşen Selim'in asıl değişmesi gönülden bağlandığı sevgilisi Natalya'nın kendi milletine, Ruslar'a ihanet ettiğini öğrendikten sonra olur:

"Savaştan geldim, görmüyor musun? Kolsuzum! (...) Senin vatanın için Natalya! Bak, bana bak! Kir ve bitler içinde çürüdüm! Altımda toprak, taş, çamur; üstümden kar, yağmur, ateş, rüzgâr; aç, yalınayak, cephelerde sürüklendim, ölüme koştum senin vatanın için, Natalya! Kendi benliğimi unuttum. Yurduma, kendi halkıma sırtımı çevirdim; kendi kanımdan olanları hakir gördüm. Bir hain oldum kendi halkım için. Kanı benden, kemiği benim kemiğimden öz be öz halkımın varlığını hiçe saydım! Annemden emdiğim südü kendi kardeşlerime haram ettim. Bu yurdu ve bu halkı esir yapmak için kalbimle ve dimağımla çalıştım. Bu da az! Senin vatanın ve senin milletin için savaştım, kolumu verdim." (Dağcı 1991:335).

Artık Selim kullanıldığını, Kırım Türkünü yine Kırım Türküne kırdırma politikasının bir parçası olduğunu idrak etmiştir. Selim, tıpkı *Korkunç Yıllar'ın* Süleyman'ı gibi Cengiz Dağcı'nın komünizmin ağına düşen gafil hemşehrilerinin

¹⁹ Bu şahıs Kazanlı bir doktordur. Birkaç cümleyle sığdırdığı hayat hikâyesi mekân farklı da olsa Rus idaresi altındaki Türkler'in ortak kaderini yansıtır: "*Ben Kazanlıyım... Tatarım... Kazan'da okudum, doktor oldum... Su ver, kardaş...935'te beni canımdan çok sevdiğim çocuğumdan ve karımdan ayırıp götürdüler... Hapse atıldılar... Niçin? Bilmiyorum. Altı yıl, G.P.U. zindanlarında çürüdüm. İki ay önce hapishaneden alıp buraya getirdiler. İki Alman kurşunu karnımı deldi.. Bilirim, doktor fayda etmez, kardaş. Dinle beni!.. Sen harp etme...*" (Dağcı 1956: 71)

temsilcisidir. Kırım Türkleri'nin sosyal hayatı içinde arzu ettiği statüye ulaşamayacağını bildiği için komünizme sarılmıştır. Ve bu kimliği ile asimile olmanın neredeyse eşğine gelmiş olanları düşündürmektedir. *Yurdunu Kaybeden Adam*'da da tamamıyla asimile olmuş bir Kırım Türkü ile karşılaşırız. Bu şahıs Sadık'ın kardeşi Bekir'dir. İki kardeşi karşı karşıya getiren bu parçalanma Kırım için en büyük tehlikedir. Düşman yüreklerin toplu vurmasını engellemiş ve milletin arasına tefrika sokmayı başarmıştır. Bekir ve Bekir gibiler Kırım'ı böldüklerini fark etmeden Kırım- Tatar Muhtar Cumhuriyet'ini kurma hayaliyle Komünist Partisi'ne katılıp dağlarda telef olurlar.

Kırım toprakları Almanlar tarafından işgal edilmeye başlanınca bazı köylerde Ruslar'a karşı isyan çıkar. Rus askerleri, isyan eden köylüleri öldürürler. Ancak Müslümanlar'ın camilere toplanmalarını engelleyemezler. Bu sefer de geri çekilen N.K.V.D. askerleri camileri ateşe verir, mahkûmları kurşuna dizerler. Her şeye rağmen Kırım Türkü toprağa darılmaz. Kolhoz ya da kendi malı olmasına bakmadan her şart altında toprağı işlemeye devam eder.

II. Dünya Savaşı sırasında Kırım Türkleri'nin bir kısmı da Kırım'ın istikbali için Alman ordusunda yer alma gâfletinde bulunur, Alman üniformasından medet umarlar. Gönüllü olarak Alman ordusuna katılanların amacı da aslında Kırım'daki Rus baskısına son verebilmektir:

“Eğer Alman ordusunda gönüllü asker olursam, üniforması hoşuma gittiği için değil; canım Alman kahvesi çektiği için değil; gözüme monoki takmak istediğimden de değil; Rus itinin bir kere daha bu yurda ayak basmasını istemediğim için...” (Dağcı 1991: 312-313).

Almanların yanında çarpışmayı bağımsız Kırım için tek umut olarak gören bu gençler de hatalarını kısa zamanda anlarlar. Ancak Kırmılı gençler için neredeyse bütün yollar tıkalıdır. Gönüllü olarak Alman ordusuna katılmayanların akıbeti ise Almanya'nın sanayi merkezlerine, çalışma kamplarına gönderilmek olur. Almanlar'ın zalimlikte Ruslar'dan farksız olduklarını anlamaları için yine bir ateşin içinde yer almaları gerekir. Sadık Turan, *Yurdunu Kaybeden Adam*'da Sadık Kemal adıyla Almanlar'ın oluşturduğu Türkistan Lejyonu'nda ana vatanda hür yaşamak ümidiyle yer alır. Ancak bu sefer de Almanlar'ın piyonu olurlar. Kırım'da II. Dünya Savaşı yıllarında ortaya çıkan tablo görüldüğü gibi çok acıdır. Aynı kanı taşıyan, aynı dili konuşup aynı dine inanan hatta aynı karında yatan gençler karşı karşıya getirilmişlerdir. Bir yanda Rus üniforması giyip Almanlar'a karşı savaşanlar, öte yanda Alman üniforması ile Ruslar'a karşı savaşanlar... Oysa yapılması gereken düşmana karşı birleşmektir ancak ne yazık ki o hengâme içinde bu organizasyonu yapabilecek hiç kimse yoktur. Kırmılı Kırmılı'ya kırdırılır.

Sonuç

Cengiz Dağcı'nın bir milletin parçalanmasını işlediği bu romanları bir diasporanın modern destanlarıdır. Bilindiği gibi destanlarda bir milletin tarih içinde yaşadığı önemli olaylar da işlenir. Şahıslar ve olaylar fazladır. Ancak şahıs kadrosunun odak noktasında bir kahraman vardır ve destan bu kahramanın etrafında döner. Bu kahramanın dünyaya gelişinden ölümüne kadar yaşadıkları ve yaptığı mücadele önem ve değerine göre anlatılır. Kahramanın aksiyonu önemlidir. Destan kahramanları aksiyonuyla içinden çıktığı toplumun özlemlerini ve değerlerini temsil ederler. Dış güçlerle çarpışırken sınanır ve kendilerini ispat ederler. O toplumun ideal tipi oluverirler. Bu açıdan değerlendirildiğinde yukarda adı geçen romanlar, kalabalık şahıs kadrosunun merkezinde bir kahramanın yer alması ve bu kahramanın Kırım Türkleri'nin bağımsızlık özlemini ve millî değerlerini temsil etmesi gibi özellikleri ile destanı çağrıştırmaktadır. Fakat buradaki destan, kurbanların destanıdır. Zira bu eserlerdeki kahramanların mücadeleleri başarılı neticeler vermez. Ancak onlar Kırım Türkü'nün sesidirler, simgesidirler. Cengiz Dağcı eğitim eksikliği, teknik gelişmelerden habersiz oluş, organizasyonu gerçekleştirecek liderin olmayışı, kurtuluş için çaresizlik içinde oradan oraya sürüklenen insanlar ve yurtlarını kaybeden adamların trajedileri ile 1925-1945 arasındaki Kırım'ın hazin tablosunu yansıtır. Sanayileşmemiş toplumlarda demokratik bir yapıyı oluşturmanın mümkün olmadığını gösterir. En önemlisi de bir vatana sahip olmanın ve millet olarak yaşamının anlamını kahramanlarıyla somutlaştırır. Bu sebeple bu romanlardaki kahramanlar için "galip sayılır bu yolda mağlup" ifadesini kullanmak hatalı olmasa gerektir. Bu yazının başına dönmek gerekirse bir Kırım diasporasının mevcudiyeti kesindir. Bu hazin gerçekliğin dünya diaspora literatüründe yer alması için araştırmacılar üzerlerine düşen görevleri yapmalıdırlar.

Kaynaklar

- BALA, Mirza, (1977), "Sovyet Cumhuriyeti", *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul, MEB Yayınları.
- COHEN, Robin, (1997), *Global Diasporas / An Introduction*, London, UCL Pres.
- DAĞCI, Cengiz, (1996), *Biz Beraber Geçtik Bu Yolu*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- DAĞCI, Cengiz, (1968), *Dönüş*, İstanbul, Varlık Yayınları.
- DAĞCI, Cengiz, (1998), *Hatıralarda Cengiz Dağcı*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- DAĞCI, Cengiz, (1956), *Korkunç Yıllar*, İstanbul, Varlık Yayınları.
- DAĞCI, Cengiz, "Londra Mektubu", *Varlık*, Kasım 1975, Sayı 818:21.
- DAĞCI, Cengiz, "Londra Mektubu-Halûksuz", *Varlık*, Ağustos 1978, Sayı 851:10.

BİR KIRIM TÜRKÜ'NÜN KALEMİNDEN KIRIM DİASPORASI

- DAĞCI, Cengiz, "Londra Mektubu-Mutlu Cenaze", **Varlık**, Eylül 1978, Sayı 852:9.
- DAĞCI, Cengiz, (1994), *Onlar da İnsandı*, 2. Baskı, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- DAĞCI, Cengiz, (1991), *O Topraklar Bizimdi*, 2. Baskı, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- DAĞCI, Cengiz, (2000), *Regina (Hatıra Defterinden)*, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- DAĞCI, Cengiz, (1989), *Yurdunu Kaybeden Adam*, 4. Baskı, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- ENGİNÜN, İnci, (2000), "Cengiz Dağcı ve Vatan Duygusu", *Araştırmalar ve Belgeler*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 345-348.
- Gelişim Hachette Türk ve Dünya Tarihi Ansiklopedisi*, (1985) C. VIII, İstanbul, Gelişim Yayınları.
- İNALCIK, Halil, (1977), "Kırım Hanlığı", *İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul, MEB Yayınları.
- KOCAKAPLAN, İsa, (1992), *Cengiz Dağcı'nın Dört Romanı*, İstanbul, MEB Yayınları.
- TÜRKAY, Osman, "Cengiz Dağcı İle", **Varlık**, 1 Haziran 1962, Sayı 575:8-9.
- TÜRKAY, Osman, "Cengiz Dağcı Dünyaya Tanıtılıyor", **Varlık**, Mayıs 1974, Sayı 800:16.